УДК 811.512.145’373

И.И. Сабитова

РУМЫН ТАТАРЛАРЫ АВЫЗ ИҖАТЫНДА СОМОКОМПОНЕНТЛЫ ПАРЕМИЯ ҺӘМ ФРАЗЕОЛОГИЗМНАР

В статье анализируются соматические термины, которые являются древнейшим слоем основного лексического фонда тюркских языков. Анализ словаря «Atalar sözi» Надрата Махмута и Анвара Махмута показывает консервативность и устойчивость названий частей тела. Выявленные сомокомпонентные паремии и фразеологизмы румынских татар имеют параллели в татарском языке, что позволяет судить о заимствовании, взаимовлиянии и взаимопроникновении контактирующих языков.

Ключевые слова: соматизм, фольклор, паремия, фразеологизм, татарский язык, лексика, румынские татары, язык румынских татар, параллели.

The article deals with somatic terms, which are the oldest layer of the main lexical fund of the Turkic languages. The analysis of the dictionary «Atalar sözi» by Nadrat Mahmut and Anwar Mahmut shows the conservatism and stability of the names of body parts. The identified paroemias with somatic components and phraseological units of the Romanian Tatars have parallels in the Tatar language, which makes it possible to judge the borrowing, mutual influence and interpenetration of the contacting languages.

Keywords: somatism, folklore, paroemia, phraseological unit, Tatar language, vocabulary, Romanian Tatars, language of Romanian Tatars, parallels.

Мәкаль-әйтемнәр халыкның тәҗрибәсен, дөньяга карашын чагылдыра, кыскалык һәм форма тотрыклылыгы белән характерлана. Алар фольклорның кечкенә жанрлар тибы – паремиягә керә. Әйтем төгәлләнгән фикерне тәшкил итмәгән тотрыклы, образлы тәгъбир булса, мәкаль, – җәмгыять тарафыннан үз ителеп, уртак кулланылышта йөргән кыска һәм тирән мәгънәле, гадәттә нәсыйхәт бирә торган калыплашкан гыйбарә, тапкыр сүз.

Хәзерге тел белемендә «бердәмлеге, таркалмавы, компонентлары арасында мәҗбүри бәйләнеш булуы, бөтенлеге, сөйләмгә әзер килеш килеп керүләре белән аерылып торган сүзтезмәләрне фразеологизм» дип атыйлар [Русско-татарский толковый..., 2016, б. 197]. Паремия һәм фразеологизмнарда теге яки бу халыкның тарихы һәм мәдәнияте үзенчәлекләре белән бәйле бай лингвистик материал чагылыш таба. Халыклар үзләре дә төрле булган кебек, бу материал башка тел системаларында да төрле. Шул ук вакытта хәтта туган булмаган телләрнең паремия һәм фразеологизмнары еш кына охшаш, чөнки алар гомумкешелек кыйммәтләрен белдерә. И.И. Срезневский фикеренчә, нәкъ менә телдә халыкның тарихи формалашкан дөнья, тормыш, кыйммәтләр системасы турындагы күзаллаулары чагыла [Срезневский, 2007, б. 19].

Татар лингвофольклористикасында паремияләр (мәкаль-әйтемнәр, канатлы әйтелмәләр) һәм тел белемендә фразеологизмнар шактый тирәнтен өйрәнелгән, сүзлекләр төзелгән [Җәләй..., 1957; Ахунҗанов, 1972; Әхәтов, 1982; Исәнбәт, 1963; Татар халык иҗаты. Мәкальләр..., 1987 һ.б.]. Әлеге хезмәтләрнең күбесендә соматик паремия һәм фразеологизмнар аерым тематик бүлекләрдә теркәлгән. Махсус сүзлекләр белән беррәттән татар теленең аңлатмалы, тәрҗемәле сүзлекләрендә дә сомокомпонентлы паремия һәм фразелогик берәмлекләргә зур урын бирелгән.

Фразеологизм – лингвистиканың бер тармагы, шуңа аны лингвокультурологик аспектта тикшерү фразеологик берәмлекнең тел тамгасы буларак мөстәкыйльлеген тирәнрәк анализларга мөмкинлек тудыра.

Гомуми фразеологик мәгънәне ясауда төп рольне фразеологизм структурасына кергән махсус компонент уйный. Шундый компонентларның берсе булып әгъза атамалары санала.

Соматизмнар татар теленең төп лексик фондына керә һәм борынгылыгы, зур күләмлелеге белән үзенчәлекле катламны тәшкил итә. Бүгенге көндә телдә кулланышта йөргән әлеге атамаларның күбесен башка төрки телләрдә генә түгел, монгол, тунгус-маньчжур, фин-угор телләрендә дә очратырга мөмкин. Татар теленең аңлатмалы һәм диалектологик сүзлекләренә теркәлгән күпсанлы атамалар шул турыда сөйли. Күренекле тел галиме, этимолог Р. Әхмәтьяновның «Татар теленең этимологик сүзлеге»ндә тән әгъзалары атамалары һәрьяклап анализланган, кайсы телләрдә кулланылганлыгы, аларның вариантлары, дериватлары һ.б. күрсәтелгән. Мәсәлән, **КУЛ I** «рука» < гом. төрки *қол* id., хак., тув., як. *хол* «кул; атның алгы аягы», чув. *хул* «кулның беләзектән иңбашка кадәрге өлеше», бор. монг. *kol* «алгы аяк» (Поппе 1938: 292), хәз. монг. *көл*, бур. *хүл* «тәпи» (хәер, бу сүз бүтән тамырдан да булырга мөмкин). *Қол* сүзе кайбер төрки телләрдә пассив лексик фондка карый, «кул» мәгъ. угыз телләрендә башлыча *әл*, *эл*, чув. *ал* кулланыла. Будагов II: 86–88; Räsänen 1969: 217 --- [Әхмәтьянов, 2015, б. 465].

Әгъза атамалары – теләсә кайсы тел системасында универсаль лексик төркемнәрнең берсе, һәм ул чагыштырма-тарихи, структур-чагыштырма һәм лингвокультурологик аспектларда тикшеренүләрнең актуаль объекты булып тора. Соматизмнар борынгы катламны тәшкил итү сәбәпле, соматик терминологияне төрки һәм башка телләр белән чагыштырма планда өйрәнү хәзерге татар тел белеменең мөһим бурычларыннан санала. Атамаларның аерым регионнарда яшәүче татарларның авыз иҗатында кулланылыш үзенчәлекләрен, семантик үзгәрешләрне, шулай ук сүзьясалыш процессында катнашуын чагыштырып өйрәнү дә – әһәмиятле мәсьәләләр. Аерым текстларның лексик корпусларын тикшерү ысулларының берсе, билгеле бер чорда телнең гомуми торышы турында гына түгел, ә лексикасы формалашудагы төп тенденцияләр, үзара аралашкан телләрнең бер-берсеннән сүзләр алуы, телләрнең үзара йогынтысы турында да фикер йөртергә мөмкинлек бирә.

2020 елда «Фәнни Татарстан» журналында Добруҗа татарлары әкиятләрендәге әгъза атамалары татар әкиятләрендәге соматизмнар белән чагыштырылган мәкалә басылып чыккан иде [Сабитова, Мук-тат, 2020, б. 7–14]. Тәкъдим ителә торган әлеге мәкаләдә Румыниянең Добруҗа өязендә яшәүче румын татарлары фольклорындагы сомокомпонентлы фразеологизм һәм паремияләрне татар телендәге әгъза атамалары катнашында ясалган фразеологик берәмлекләр һәм паремияләр белән чагыштырып, янәшәлекләр, ягъни параллельләр табу максатын куйдык.

Күп кенә сомокомпонентлы паремия һәм фразеологик берәмлекләрнең башка телләрдә тулы яки өлешчә параллельләре бар. Әлеге берәмлекләрнең индивидуаль мәгънәләрен формалаштыруда соматизмнар мөһим функция башкара. Алар төрле халыкларның фразеология фондында шактый киң катлам тәшкил итә һәм зур тематик төрлелек белән аерылып тора.

Тикшеренү өчен материал «Atalar sözi» (‘Аталар сүзе’) сүзлегеннән тупланды [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004]. Китап Констанца шәһәренең «EX PONTO» нәшриятында дөнья күргән. Әлеге хезмәт кырымтатар галимнәре доктор Нәдрәт Мәхмүт һәм профессор, доктор Әнвәр Мәхмүт тарафыннан Румыниядә яшәүче татарлардан җыелган һәм басмага әзерләнгән.

Румын татарлары телендә уртак төрки катламга кеше әгъзалары, туганлык, фауна, флора, йорт кирәк-яраклары, гореф-гадәт, эш кораллары, көндәлек тормыш кирәк-яраклары, савыт-саба, кием-салым, азык-төлек, йорт хайваннары һ.б атамалар, саннар, фигыльләр һ.б. керә. Уртак лексика авыз иҗатында да еш очрый. Кайбер сүзләр шактый үзгәреш кичерү сәбәпле, аларның беренчел яңгырашы онытылган, архаизмнар булып кына сакланып калган. Бу күренеш паремия һәм фразеологик берәмлекләрдә дә чагыла.

Фразеологизм һәм паремияләр тупланган сүзлек «Аталар сүзе – акылның үзе» дигән эпитет белән башлана. «Aldsöz»дә (‘Алсүз’ – «Кереш»тә) авторлар: «Фольклорчылар аталар сүзен гыйбрәтле сүз, иске сүз, канатлы сүз, сүзләрнең солтаны, сүз җәлпәзәсе, сүзләрдән ясалган энҗеләр, телнең кодрәте (куәте), алтын сүз, тәрбияви сүз, баллы сүз кебек әйтемнәр белән атап килгәннәр» дип, яза [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 1].

«Татар халык иҗаты. Мәкальләр һәм әйтемнәр» җыентыгының «Кереш»ендә дә «... татар халкында «мәкаль» һәм «әйтем»не атау өчен башка гарәпчә атамалар белән беррәттән, «борынгылар сүзе», «ата-баба сүзе», «картлар сүзе», «халык сүзе», «гыйбрәтле сүзләр» кебек исемнәр файдаланылган. ... Мондый атамалар мәкаль текстларының үзләрендә дә беркетелгән: «Амбар төбендә икмәк бар, картлар сүзендә хикмәт бар», «аталар сүзе – акылның үзе» һ.б. билгеләп үтелә [Татар халык иҗаты. Мәкальләр..., 1987, б. 6].

«Atalar sözi» сүзлегендә фразеологизмнар һәм паремияләр 35 тематик төркемгә бүлеп каралган. Мисал итеп aile ‘гаилә’, yakşı –

yaman ‘яхшы – яман’, dost – duşman ‘дус – дошман’, dert – derman ‘дәрт – дәрман’, aywanlar ‘хайваннар’, kuşlar ‘кошлар’, kemırıcıler ‘кимерүчеләр’, balıklar ‘балыклар’ h.б.ны күрсәтергә була. Insan ‘инсан’ төркеме үзе берничә төркемчәдән тора: keşı, insan ‘кеше, инсан’, ayak ‘аяк’, baş ‘баш’, moyın ‘муен’, sakal ‘сакал’, burın ‘борын’, karın ‘карын’, kaş ‘каш’, el, kol ‘кул’, kulak ‘колак’, damar ‘тамыр’, tırnak ‘тырнак’, köz ‘күз’, şaş ‘чәч’, yüz ‘йөз’, tük ‘төк’, yürek ‘йөрәк’, tıl ‘тел’, tış ‘теш’, can ‘җан’, awız ‘авыз’. Биредә шулай ук parmak ‘бармак’, öt ‘үт’, kemıg ‘сөяк’, bel ‘бил’, dudak ‘ирен’, bogaz ‘бугаз’, kırpık ‘керфек’, kursak ‘корсак’, arka ‘арка’, mıyık ‘мыек’, beden ‘бәдән’, bawır ‘бавыр’, tobık ‘тубык’, töş ‘түш’ атамалары да урын алган.

Чагыштыру өчен материал Г.Х. Әхәтов [Әхәтов, 1982], Н. Исәнбәт [Исәнбәт, 1963; 1989; 1990], «Татар халык иҗаты. Мәкальләр һәм әйтемнәр» [Татар халык иҗаты. Мәкальләр..., 1987], Ф.Ф. Гаффарова, Г.Г. Саберова [Гаффарова..., 2006] хезмәтләреннән һәм «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ннән [Татар теленең аңлатмалы..., 2015–2021] тупланды. «Atalar sözi» сүзлегеннән алынган мисаллар кириллицага күчерелеп бирелде.

Тулы параллельлек түбәндәге гыйбарәләрдә очрый.

Баш җарылса, бүрек эчендә, кул сынса, җән(җиң) эчендә. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 206] – *Баш ярылса, бүрек эчендә, кул сынса, җиң эчендә.* [Гаффарова.., 2006, б. 42; Исәнбәт, 1963, б. 781; Татар халык иҗаты. Мәкальләр..., 1987, б. 300];

Баш сау булса, мал табылыр. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 209] – *Баш исән (сау) булса, мал табылыр* [Гаффарова..., 2006, б. 588; Татар теленең аңлатмалы..., 2015, б. 435];

Баш кашырга да вакыт юк. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 207] – *Баш кашырга да вакыт юк.* [Гаффарова..., 2006, б. 40; Татар теленең аңлатмалы..., 2015, б. 436; Әхәтов, 1982, б. 30; Татар халык иҗаты. Мәкальләр..., 1987, б. 302];

Башына төшкән башмакчы булыр. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 207] – *Башыңа төшсә, башмакчы булырсың.* [Гаффарова..., 2006, б. 42; Татар теленең аңлатмалы..., 2015, б. 438; Татар халык иҗаты. Мәкальләр..., 1987, б. 300];

Башына дәүләт кошы кунган. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 206] – *Башка дәүләт кошы куну.* [Татар теленең аңлатмалы..., 2015, б. 46];

Башына тартса, аягына җитми, аягына тартса, башына җитми. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 208] – *Башына тартса, аягына җитми, аягына тартса, башына җитми.* [Гаффарова..., 2006, б. 42; Исәнбәт, 1963, б. 535];

Авырткан башка тимер тарак. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 210] – *Авырткан башка тимер тарак (таяк).* [Гаффарова..., 2006, б. 52; Татар теленең аңлатмалы..., 2015, б. 52; Татар халык иҗаты. Мәкальләр..., 1987, б. 299];

Баш кисмәк булса да, тел кисмәк юк. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 207] – *Баш кисмәк бар, тел кисмәк юк.* [Гаффарова..., 2006, б. 40];

Авызы бар, теле юк. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 237] – *Авызы бар, теле юк* [Исәнбәт, 1989, б.17];

Күп авыз бер булса, бер авыз юк була. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 239] – *Күп авыз бер булса, бер авыз юк була.* [Татар халык иҗаты. Мәкальләр..., 1987, б. 307];

Авызыннан чыкканын колагы ишетмәс. Авызы әйткәнен колагы ишетмәс. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 238] – *Авызы ни сөйләгәнне (әйткәнен) колагы ишетми.* [Әхәтов, 1982, б. 16];

Аяк җиргә тимәде. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 205] – *Аяк җиргә (идәнгә) тимәү.* [Әхәтов, 1982, б. 25; Гаффарова..., 2006, б. 388; Исәнбәт, 1989, б. 123; 1963, б. 531]; *Аяк җиргә тимәү.* [Татар теленең аңлатмалы..., 2015, б. 285]; *Аяк җиргә тими.* [Татар халык иҗаты. Мәкальләр..., 1987, б. 317];

Бер аягы монда, бер аягы анда. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 205] – *Бер аягы анда, берсе монда булу.* [Татар халык иҗаты. Мәкальләр..., 1987, б. 318]; *Бер аягым монда, берсе анда.* [Татар теленең аңлатмалы..., 2015, б. 519]; *Бер аягың анда, бер аягың монда булсын.* [Гаффарова..., 2006, б. 46];

Аягың кермәгән җиргә башыңны сокма (тыкма). [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 204] – *Аягың кермәгән җиргә башыңны тыкма.* [Исәнбәт, 1963, б. 537];

Кул җарасы гәшәр (бетәр), Тел җарасы гәшмәс (бетмәс). [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 214] – *Кул ярасы бетәр, тел ярасы бетмәс.* [Исәнбәт, 1963, б. 803];

Кул кайда, авыз шунда. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 216] – *Кул кайда, авыз шунда.* [Исәнбәт, 1963, б. 802];

Кулы кыймылдаганның, авызы да кыймылдар. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 218] – *Кулы кыймылдаганның авызы да кыймылдар.* [Татар халык иҗаты. Мәкальләр..., 1987, б. 311];

Кул кулны җуар. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 216] – *Кул кулны юар.* [Исәнбәт, 1963, б. 862];

Каш җагаман (ясыйм) дип күз чыгарыр. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 213] – *Каш (төзәтәм) ясыйм дип күз чыгару.* [Татар халык иҗаты. Мәкальләр..., 1987, б. 303; Гаффарова..., 2006, б. 89; Исәнбәт, 1963, б. 786; 1989, б. 363; Әхәтов, 1982, б. 72]; *Каш төзәтәм дип күз чыгарма.* [Татар теленең аңлатмалы..., 2017, б. 190];

Каш белән күз арасында. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 230] – *Каш белән күз арасында.* [Исәнбәт, 1989, б. 363];

Кара маңа бер күз белән, карыйм саңа ике күз белән. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 230] – *Кара миңа бер күз белән, карыйм сиңа ике күз белән.* [Исәнбәт, 1963, б. 783];

Карганың күзен карга чукымас [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 230] – *Карга(ның) күзен карга чукымас.* [Гаффарова...,

2006, б. 88]; *Карга(ның) күзен карга чыгармас.* [Татар халык иҗаты. Мәкальләр..., 1987, б. 140];

Тел кылычтан кәскендер (үткендер). Тел иттәндер, тимер кылычтандыр, Тел кылычтан кәскендер (үткендер). [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 220] – *Тел кылычтан үткендер.* [Гаффарова..., 2006, б. 131; Татар халык иҗаты. Мәкальләр..., 1987, б. 306];

Тешсез авыз – ташсыз тирмән. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 224] – *Тешсез авыз – ташсыз тегермән.* [Татар халык иҗаты. Мәкальләр..., 1987, б. 308]. *Тирмән* сүзе, бүгенге көндә диалекталь сүз буларак, татар теле сүзлекләрендә теркәлгән һәм сөйләмнәрдә бүген дә кулланышта йөри;

Тырнагың булса, башың кашы. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 224] – *Тырнагың булса, башың кашы.* [Исәнбәт, 1963, б. 812; Татар халык иҗаты. Мәкальләр..., 1987, б. 317].

Бер соматизм урынына икенче атама кулланган очраклар да күзәтелә:

Борының кермәгән җиргә башыңны сокма (тыкма). [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 212] – *Борының кермәгән җиргә бармагыңны тыкма.* [Исәнбәт, 1963, б. 777]. *Бармагың сыймаган җиргә башың тыкма.* [Татар халык иҗаты. Мәкальләр..., 1987, б. 300];

Тешең авыртса, телең тый, күзең авыртса, кулың тый. Карының авыртса, авызың тый, күзең авыртса, кулың тый. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 223, 212] – *Күзең авыртса, кулың тый, эчең авыртса, авызың тый.* [Гаффарова..., 2006, б. 105]; *Күзең авыртса, кулың тый, эчең авыртса, тамагыңны тый.* [Татар халык иҗаты. Мәкальләр..., 1987, б. 304];

Тырнак бармактан аерылмас. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 224] – *Тырнак иттән аерылмас.* [Татар халык иҗаты. Мәкальләр..., 1987, б. 317];

Чәче озын, акылы кыска. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 232] – *Сакалы озын, акылы кыска.* [Татар халык иҗаты. Мәкальләр..., 1987, б. 303];

Колак ике, тел бердер, бер коныш (сөйлә), ике ишет. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 218] – *Авыз бер, колак ике: сөйлә бер, тыңла ике.* [Татар халык иҗаты. Мәкальләр..., 1987, б. 306]; *Тел бер, колак ике.* [Исәнбәт, 1990, б. 124];

Өлешчә янәшәлек яки вариантлык:

Буе зур, акылы юк. Буе дәвә буедай, акылы бер төймәдәй. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 211] – *Буйга үскән, акылы үсмәгән.* [Гаффарова..., 2006, б. 55];

Авызы пешкән сөтне үфереп (өреп) эчәр. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 238] – *Авызы пешкән салкын суны да өреп эчкән; Авызың ашка пешсә, сөтне дә өреп кабарсың; Бер авызың пешкәч, икенче өреп кабасың.* [Татар халык иҗаты. Мәкальләр..., 1987, б. 307]; *Авызы пешкән өреп капкан.* [Гаффарова..., 2006, б. 11.];

Аягыңны юрганыңа күрә суз. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б.] –*Түшәгеңә карап аягыңны сузу.* [Әхәтов, 1982, б. 141; Исәнбәт, 1963, б. 537]; *Юрганыңа карап аягыңны сузу.* [Әхәтов, 1982, б. 158];

Тел белән урак ура. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 222] – *Теле белән кош тота.* [Гаффарова..., 2006, б. 132; Әхәтов Г.Х., 1982, б. 128; Исәнбәт, 1990, б. 124]; *Тел белән тегермән кору; тел белән тегермән тарту; тел белән чумар ишү.* [Татар теленең аңлатмалы..., 2019, б. 515];

Сакалы агарган, акылы агармаган. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 232] – *Сакалына чал кергәнче, күкрәгенә акыл кермәгән.* [Исәнбәт, 1990, б. 63];

Кулың озын булмасын! [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 215] – *Кулы озын.* [Исәнбәт, 1989, б. 415]; *Кулы озын булу.* [Татар теленең аңлатмалы..., 2017, б. 486];

Кулдан киткән кулга кайтмас. Кулдан чыккан кулга кермәс. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 217] – *Кулдан китү.* [Исәнбәт, 1989, б. 415; Татар теленең аңлатмалы..., 2017, б. 483];

Тел – башка бәладер. Теле озын булганның башы бәладән чыкмас. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 220, 222] – *Тел әйтер дә качар, башка бәласе калыр.* [Гаффарова..., 2006, б. 131];

Теле татлы, кулы саран. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 222] – *Теле татлы, күңеле каты.* [Гаффарова..., 2006, б. 132];

Ике аяк бер папешкә сыймас. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 205] – *Бер казанга ике тәкә башы сыймас.* [Гаффарова..., 2006, б. 46]. *Ике тәкә башы бер казанга сыймас.* [Гаффарова..., 2006, б. 73; Татар теленең аңлатмалы..., 2016, б. 475]. Румын татар теленә *папеш* сүзе румын теленнән кергән ‘papuc’, татарча *башмак*, *чүәк* сүзенә туры килә;

Коры кул белән ау ауламаслар. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 218] – *Буш кул белән.* [Исәнбәт, 1989, б. 197; Татар теленең аңлатмалы..., 2015, б. 868]; *Коры кул белән.* [Татар теленең аңлатмалы..., 2017, б. 383];

Уйдәге (өйдәге) диварның да колагы бар. Туфракның да колагы бар. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 219] – *Диварларның да колагы бар.* [Гаффарова..., 2006, б. 972];

Казан карасы китәр, йөз карасы китмәс. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 234] – *Йөз карасы.* [Гаффарова..., 2006, б. 83; Исәнбәт Н., 1989, б. 322]; *Йөз каралыгы (карасы)* [Татар теленең аңлатмалы..., 2016 б. 726];

Телнең кәмеге юк. Тел кәмексездер, әмма кәмек сындырыр. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 220, 221] – *Телнең сөяге юк. Тел сөяксез, ни сөйләмәс.* [Гаффарова..., 2006, б. 62;] *Сөяксез тел ни сөйләмәс.* [Татар халык иҗаты. Мәкальләр..., 1987, б. 436]. *Кәмек* татар телендә «кимек – йомшак сөяк» дигәнне аңлата;

Башны ташка орудан башыңа акыл килмәс. [Nedret Mahmut, Enver Mahmut, 2004, б. 208] – *Башны ташка орсаң – таш ярылмый, баш ярыла* [Татар халык иҗаты. Мәкальләр..., 1987, б. 300].

Анализ румын татарларының сомокомпонентлы паремия һәм фразеологизмнарының хәзерге татар әдәби телендә тулы һәм өлешчә параллельләре, шулай ук бер атама урынына икенче атама кулланып ясалганнары да булганын күрсәтте. Тулы янәшәлек *авыз, аяк, баш, каш, кул, күз, тел, теш, тырнак* атамалары кергән гыйбарәләрдә очрый. Сан ягыннан килгәндә, *авыз, аяк, баш, кул* соматизмнары катнашында ясалганнары күбрәк. Өлешчә параллельләр *баш, буй, авыз, аяк, тел, кул, колак, сакал йөз* кебек сомокомпонентлы паремия һәм фразеологизмнарда күзәтелә. Бер соматизм урынына икенче атама кулланган очраклар да бар: *борын, колак, теш, тырнак, чәч.* Бу исә, бер яктан, кеше әгъзаларын атый торган лексиканың һәм мәгънә, һәм фонетик төзелеше ягыннан гаять тотрыклылыгын һәм бик борынгылыгын күрсәтсә.

Язма чыганаклар Румыниядәге татарларның килеп чыгышын Кырым белән бәйли. Биредә яшәүче төрки халыкның күбесе, хәзерге кырымтатар әдәби теле формалашканчы, Румыниягә Кырым ярымутравыннан күчеп утырган һәм безнең Казан татар теленә якын нугай диалектында сөйләшкән, дигән фикер бар. Фольклор әсәрләренең телен анализлау исә Румыния татарлары формалашуда Идел буе татарлары да зур роль уйнаган дигән нәтиҗәгә этәрә һәм тарихчы, тәрҗемәче, дипломат, сәясәтче, доктор, профессор Тасин Җәмилнең «тел генә түгел, традицияләр, фольклор уртаклыгы Добруҗа татарлары формалашуда Идел буе, ягъни Казан татарларының да өлеше бар» дигән фикерен раслый [Tahsin Gemil, 2021, б. 282–283].

Әдәбият

Ахунҗанов Г.Х. Татар теленең идиомалары. Казан: Татар. кит. нәшр., 1972. 119 б.

Әхәтов Г.Х. Татар теленең фразеологик әйтелмәләр сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. 178 б.

Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: 2 томда. 1 т. (А–Л). Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. 543 б.

Гаффарова Ф.Ф., Саберова Г.Г. Татарча-русча идиомалар сүзлеге. Казан, 2006. 232 б.

Җәләй Л., Борһанова Н.Б., Мәхмүтова Л.Т. Татар теленең фразеологиясе, мәкаль һәм әйтемнәре. Казан: Татар. кит. нәшр., 1957. 247 б.

Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре: 3 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1959, 1963, 1967.

Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре: 3 томда. 2 том. Казан: Татар. кит. нәшр., 1963. 954 б.

Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге: 2 томда. 1 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 495 б.

Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге: 2 томда. 2 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. 365 б.

Русско-татарский толковый словарь лингвистических терминов / под ред. Ф.И. Тагировой и Ф.Ф. Гаффаровой. Казань: ИЯЛИ, 2016. 248 с.

Сабитова И.И., Муктат Ф.И. Халык авыз иҗаты әсәрләрендә соматизмнар (Добруҗа татарлары әкиятләре мисалында) // Фәнни Татарстан, 2020. № 3. Б. 7–14.

Срезневский И.И. Мысли об истории русского языка. М.: Либроком, 2007. 136 с.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: I том: А–В. Казан: ТӘҺСИ, 2015. 712 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: II том: Г–Й. Казан: ТӘҺСИ, 2016. 748 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: III том: К. Казан: ТӘҺСИ, 2017. 744 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: IV том: Л–Р. Казан: ТӘҺСИ, 2018. 760 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: V том: С–Т. Казан: ТӘҺСИ, 2019. 908 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: VI том: У–Я. Казан: ТӘҺСИ, 2021. 912 б.

Татар халык иҗаты. Мәкальләр һәм әйтемнәр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. 591 б.

Dobruca kırımtatar ağzı sözlüğü. T. 1. A–D. Köstence, 2011. 550 b.

Dobruca kırımtatar ağzı sözlüğü. T. 2. E–O. Köstence, 2011. 567 b.

Dobruca kırımtatar ağzı sözlüğü. T. 3. Ö–Z. Köstence, 2011. 565 b.

Nedret Mahmut, Enver Mahmut. Atalar sözi. Köstence: EX PONTO, 2004. 470 b.

Tahsin Gemil. Tanarii: relatii cu otomani şi romani. Cluj Napoca: Presa Universitara Clujena, 2021. 430 b.

Сабитова Илһамия Исламетдин кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре